

BIHARI NÉPISKOLÁK A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

A magyar iskolakultúrát a középkori egyházi művelődés alakította ki, az alsópapság meghonosította az írásbeliséget, így lehetővé vált beépülésünk az európai iskolarendszerek keretei közé. Ez a magyar iskolakultúra – mutat rá Bajkó Mátyás – a feudalizmus korai szakaszában felülről lefele épült ki. Először a kolostori, majd a káptalani és végül a plébániai iskolák terjedtek el. A középkor végén – az új kor elején azonban a művelődés – beleértve az egész iskolakultúrát – a reneszánsz és a protestantizmus térhódítása nyomán, egyre nagyobb teret hódít el magának. Figyelmet érdemel a korabeli iskolakultúra történetében Vitéz János püspök és a körülötte lévő tudósok kultúráról, iskoláról való gondolkodása. Nagy jelentősége volt Magyarországon és Erdélyben a református kollégiumok és partikuláris iskolarendszerek kiépítésének nemcsak vallási, hanem közművelődési tekintetben is. Szólni kell az ellenreformáció, Pázmány Péter iskolapolitikájáról, amely elsősorban a felsőoktatás terén, de a középfokú iskolázás vonalán is korszakalkotó jelentőséggel bírt. A felvilágosult abszolutizmus iskolapolitikája – Mária Terézia és II. József intézkedései révén – a hazai iskolakultúra egységes fejlesztését, állami irányításnak és ellenőrzésnél fokozását szolgálta. Ebben a rendszerben a népiskola, Mészáros István szavaiival, kisiskola, a városokban, a mezővárosokban és a falvakban szervezett és fenntartott oktatási-nevelési intézmény, amely a „latin” iskolától szervezetileg független és önálló, főként vallási, erkölcsi, valamint „állapotbeli” kötelezettségekkel kapcsolatos ismereteket, mindezeknek alárendelten olvasást, kisebb mértékben írást és számolást, helyenként és időnként más ismeretköröket is oktatott.

Magyarországon a XVI. század derekán vetődött fel annak az igénye, hogy a falvakban, mezővárosokban és a városokban egyaránt ki kell szélesíteni az oktatás kereteit, minél több gyereket kell iskolába járatni. A nagyszombati zsinat 1560-ban, Oláh Miklós esztergomi érsek elnöklétével hivatalos rendelkezésként írta elő – először a magyar iskolaügy történetében –, hogy minden plébánián legyen magiszter, akinek már nemcsak a papnak készülő fiúkkal kellett foglalkoznia, hanem a településen lakó összes gyerekkel egyaránt – innen kezdődik a hazai népiskolának mint intézménynek a története. A XVIII. század első felében már minden népesebb magyar faluban volt tanító, működött a népiskola. Több évszázados hazai fejlődés kristályosította ki a népiskola XVII–XVIII. századi sajátos arculatát: vezetője a pap és a tanító; erkölcsi-vallási-állapotbeli ismereteket lehetőleg minél több gyereknek tanított, ugyanakkor más ismereteket csupán egyes gyerekeknek; a katekizmust vasárnap a templomban, a többi ismereteket viszont mindennap az iskolaszob-

bában tanulták a gyerekek – mindez együtt jelentette a népiskolát a falvakban, a mezővárosokban és a városokban egyaránt.

Az 1760-as évek közepétől a bécsi udvarban erőteljesen érvényesültek a felvilágosult abszolutizmus kormányzási módszerei. Ebből következik, hogy az oktatásügyet korszerűsíteni kellett, meg kellett teremteni az alapjaiban azonos közoktatást. Mária Terézia 1769. november 9-i rendelkezésével utasította a kancelláriát, hogy indítsa meg a magyarországi népoktatás korszerűsítésével kapcsolatos munkákat. Az első lépés a népiskolák legfontosabb adatainak országos összeírása.

Bihar vármegye területe II. József népszámlálásakor 11 082 km², az összeírt népesség száma 316 139 fő, a települések száma 472, ezzel a korabeli Magyarország legnagyobb területű és népességű megyéje volt, területe közepesen sűrűn (28,5 fő/km) lakott. A megye település- és népességtörténetét a török pusztítás időszakig Jakó Zsigmond dolgozta fel. Dávid Zoltán – az 1692. évi összeírás ismeretének birtokában – úgy véli, hogy a megye magyar népességének pusztulása nem lehetett olyan mértékű, mint azt feltételezték és az újratelepülés folyamata sem magyarázható csak külső bevándorlással. A népesedés-szerkezet annyiban alakult át, hogy a korábbi területi elhelyezkedéshez képest a „folyóvölgyek magyar településhálózata felszakadozott s beékelődő új falvak között kisebb szigetekre bomlott”. Ugyanakkor a vegyes népességű vidékek magyar lakossága eltűnt, mindazonáltal a megye magyar többségét megőrizte.

Az 1770-es évek bihari iskoláinak helyzetét az 1770/1771-es iskolastatistikai összeírás és az 1773-ban elkészült Lexicon Locorum adatai alapján lehet megrajzolni.

Iskolával rendelkező helységek

Bihar vármegyében 1770/1771-ben 135 iskoláshelyről tudunk. A korabeli megye népszámlálásból ismert 19 mezővárosa közül 18 iskoláshely volt 1770-ben, nem is egy, de több iskolával, kivétel csupán Váradolaszi, mely az iskolastatistikai összeírásban nem szerepel, de valószínűnek látszik, hogy a Nagyváradon működő négy népiskola közül az egyik éppen Váradolaszié volt.

A nagy népességű, gazdaságilag erős mezővárosok példája mutatja, hogy az iskola, vagy az iskola fenntartása szorosan összefüggött a település teherbíró képességével. A hatalmas terület földrajzi kétarcúsága, a sík vidék és a magas hegyek éles elkülönülése az iskolahelyek elhelyezkedését is meghatározza. Az Érmellék, a Mezőség, a nagy múltú Nagyvárad vidékén egymást érték az iskolahelyek bizonyítva, hogy a vidék magyarsága a török hódoltság évei után jelentős népességszámmal és kultúrával van jelen. Nagyszalonta felé egyre ritkultak az iskolás települések és a Bihar hegység magasan fekvő, románok lakta apró falvaikban csak elvétve találni egyet is. Fráter Zsuzsa tanulmányában az iskolával rendelkező és az iskolával nem rendelkező helységek számának a lélekszámmal való összevetéséből egyértelműen igazolta a fenti állítás igazát: az 500 fő alatti települések 7,3%-a rendelkezett iskolával, 92,7%-a nem; az 500–800 fő közötti települések 28,1%-a rendelkezett iskolával, 71,9%-a nem; a 801–1000 fő közötti település 52,4%-a rendelkezett iskolával, 46,6%-a nem; az 1000 fő feletti település 82,9%-a rendelkezett iskolával, 17,1%-a nem.

A bihari népiskolákról megrajzolt kép még tanulságosabb, ha az iskolával rendelkező, illetve nem rendelkező helységek felekezeti megoszlását vizsgáljuk: az iskolával rendelkező helységekből a reformátusok 111-et, a római katolikusok 3-at, a görög katolikusok 6-ot, a görögkeletiek 10-et és a vegyes felekezetűek 5-öt birtokoltak. Az iskolával nem rendelkező helységekből a reformátusok 12-öt, a római katolikusok 2-t, a görög katolikusok 25-öt, a görögkeletiek 294-et, a vegyes felekezetűek 4-et birtokoltak. Meglepő, hogy a református kultúrájú vidéken 12 református helység nem rendelkezett iskolával.

Az összeíró biztosok jeleztek, hogy növekszik az igény iskolák alapítása, illetve újabb tanítók alkalmazása iránt. Református tanítót kértek Jánosfalva, Keresztúr, Széplak és Tamásda község lakói. Szentjób községbe római katolikus tanítót vártak, érdemes idézni az egyik összeíróbiztos rosszalló megjegyzését Kőbölkút római katolikus papjáról: „Bár még alig van néhány katolikus a faluban, a pap máris építteti a házat, ahol a tanító lakni fog és ahol a hittan elemeire tanítja majd a gyerekeket.” A görög katolikusok Éradonyba, Nagybarodra és Vértesre kértek tanítót. A görögkeletiek tanítót kértek Beznye, Esküllő, Hagymádfalva, Kisjenő, Kiskér, Össi, Serges és Tatáros községbe.

Az iskolák

Bihar vármegye 135 iskoláshelysége összesen 167 iskolát tartott fenn: 23 nagy település kettő, Belényes, Nagyléta és Székelyhid három, a régi kultúrájú Nagyvárad négy iskola gazdája volt. Egynél több iskola működését nem a tanulólétszám gondjai, hanem az eltérő vallás és nemzetiség vagy a fiúk és lányok különválasztása tette szükségessé. Pl. Bagamérban református magyar és görögkeleti román iskola működött egymás mellett, a nagy népességű Sarkadon külön iskolában tanultak a fiúk és a lányok. Az iskolák felekezet szerinti megoszlása: református 128, római katolikus 18, görög katolikus 15, görögkeleti 4 és vegyes felekezetű 2. Feltűnő 3 római katolikus többségű iskolás helytel szemben 18 római katolikus iskola. A magyarázat, hogy pl. a döntően görögkeleti lakosú Rézbányán „emberemlékezet óta” római katolikus iskola működött magyar és német nyelven. Vagy, hogy Micske 873 lakója a református iskola mellett a római katolikusok részére is iskolát tartott fenn, Élesden a görögkeleti vallású többségnek nem volt iskolája, azonban alig száz római katolikusnak igen. Az iskolaalapítást kedvezően befolyásolhatta a nagyváradi katolikus püspökség is. Az iskolák alapítási idejéről – az esetek többségében – az összeírók: az iskola „emberemlékezet óta” fennáll választ kapták. Az összeírásból és a monográfiák adataiból negyven iskola alapításának idejét sikerült megállapítani – közeli pontossággal. A református iskolák – Molnár Ambrus véleménye szerint – a legkorábbi a kabai, és a nagybajomi (később Biharnagybajom). A Debreceni Református Egyházmegye gyülekezeteiben szolgáló rectorok díjleveleit Varsányi Dániel esperes 1621-ben összeíratta. Ebből az összeírásból tudjuk, hogy Báránd szomszédságában Bajomban, Ladányban, Kabán ebben az időben már külön iskolában folyt a tanítás, mert a prédikátor mellett a tanítónak is meghatározták a fizetését. A római katolikusok legkorábban alapított iskolája a nagyváradi volt, 1374-ben a források már említik, az újra alakított iskolák közül az első a micskei 1711-ben. A gö-

rög katolikusok nagylétai iskolája 1731-ben létesült, Bagamérban görögkeleti 1769-ben. Figyelemre méltó, hogy a kakadi református iskola 1731-ben kezdte el működését, akkor tehát, amikor a református oktatás igen hátrányos helyzetbe került. A mihályfalvai református iskola alapításáról az összeíró megjegyezte, hogy az a betelepítés óta működik. Az iskola református, tehát a helység új lakosai ismét magyarok voltak.

Az iskolában folyó munkáról, a tanított tantárgyakról a szűkszavú összeírói megjegyzésekből tudunk ismereteket szerezni. A jelentésekből ismertek a tanított tantárgyak: olvasás, írás, nyelvtan, számtan és hittan. Néhány helyen, hol a tanítók felkészültsége azt lehetővé tette, a latin nyelv, a földrajz, a poétika és logika, valamint a retorika tanítása is előfordult. A tanítás nyelve minden esetben az anyanyelv, ahogyan a korban valamennyi népiskolára az anyanyelvi oktatás volt a jellemző, a magyaron kívül: *román nyelvű*: Alsó Lugos, Bagamér, Belényes, Bél, Értarcsa, Gálospetri, Hosszúpályi, Kardó, Nagyléta, Nagyvárad, Pocsaj, Rév, Vasad és Váradvelence. (A vasadi szülők kezdeményezték, hogy a román nyelv mellett az iskolában a magyart is tanítsák.) *Rutén nyelvű*: Acsád, Kakad, Nagyléta és Selind, *német nyelvű*: Diószeg, Nagyvárad, Rézbánya, Székelyhid és Vaskoh.

Milyen tantárgyakat tanultak a bihari kisiskolások? Az olvasást 100 iskolában, az írást 157 iskolában, a nyelvtant 72 iskolában, a számtant 56 iskolában és az egyéb tantárgyakat 5 iskolában. A 6 alaptantárgyat (írás, olvasás, nyelvtan, számtan, hittan és latin) Albis, Kőbölkút, Örvend, Szent Imre és Vajda református iskolákban együtt tanították; 5 tantárgyat 14 iskolában. Az összeírók jelentéséből kiderül, hogy hét iskolában felvetődött a számtan tanításának a szükségessége, egy iskola az írás tanítását kérlemelte, míg egy iskolában az erkölcs-illetve tanítását kérlemelték. Felvetődött az oktatás színvonalának emelése érdekében „hogy az osztályok ne keveredjenek és az iskolai munka minősége jobb legyen, tudósabb tanítóra van szükség”, „hogy a magasabb tudományok ne keveredjenek az elemi ismeretekkel... szükség van egy másik tudós férfiu munkájára.” Több iskolában felvetődött nő tanító alkalmazásának az igénye „aki a lányokat minőségileg jobban tanítja olvasásra, a lányok tanítása céljából tanármő alkalmazására lenne szükség.” Kötetgyánon a szülők megkérdezték: „Ha a tanító nem alkalmas a számtan tanítására, miért kellett felfogadni?”

A tanítók és a tanulók

A népoktatásügy legfontosabb szerkezeti alapeleme a helyi papi állás mellett szervezett tanítói státusz volt. 1560-tól kezdve egészen 1948-ig ezek a számok jelentették népoktatásunk alapvető mutatóját.

Az 1770-es évek elején Bihar vármegyében – az 1770/1771-es összeírás szerint 167 iskolában alkalmaztak tanítót, a néhány évvel később elkészült *Lexicon Locorum* szerint a vármegyében 108 tanító dolgozott. Az összeírás szerint csak három tanítónőt alkalmaztak a települések, az iskolák: Lázár Erzsébetet, Deák Sárát és Mártonfalvi Rebekát. A tanítók jövedelméről kevés adatunk van, általában havonta és gyerekenként 30 krajcárt kaptak. Természetesen voltak kivételek, így Fenes községben a tanító az olvasás tanításáért 24, az írás tanításáért 12, a hittan tanításáért

34 krajcárt kapott gyerekenként havonta. A tanítók egy részének fizetését a váradi püspöki pénztár biztosította.

A megyei jelentés szerint 1770/1771-es esztendőben 5503 tanuló oktatása folyt az iskolákban. A legkevesebb gyermek (4) Püspöki római katolikus, a legtöbb (136) Berettyóújfalu református iskoláját látogatta. Az átlagos tanulólétszám a megye iskoláiban 35 gyermek volt.

Az 1770-es évek elején Bihar vármegyében 167 elemi ismereteket oktató népiskolában folyt a tanítás. A nagy népességű megye lakosságának közel fele – becsült adat – iskolába járatta gyermekét, az iskolás helyek döntően református volta pedig a kultúra szívós ápolásáról tanúskodik. Ugyanakkor a megyében élő románság erősödő művelődési igényei is érzékelhető.

Irodalom

J. Fráter Zsuzsa

1985 Népiskolák Bihar megyében 1770/1771-ben. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Évkönyv XII.

Mészáros István

1984 Népkutatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777–1830 között. Budapest

Molnár Ambrus

1985 Báránd a török hódoltság után 1848-ig. In: Báránd története és néprajza. Szerkesztő: Balassa Iván. Báránd

Dankó Imre

1988 A Kollégium partikularendszere. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerkesztő: Barcza József. Budapest

MOLNÁR AMBRUS

ADATOK BIHAR VÁRMEGYE MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

.....Emlékezzél meg az egész útról, a melyen hordozott téged az Úr..."

(Mózes: V:8:2.)

.....Rendelj magadnak útjelzőket, rakj útmutató oszlopokat, vigyázz az ösvényre, az útra, a melyen mentél..."

(Jeremiás: 31:21)

Bevezetés

A Bihari Diéta rendezőitől azt a megtisztelő felkérést kaptam, hogy előadásomban vázoljam fel a történeti Bihar vármegye művelődéstörténetét. Amikor hozzákezdtem e nagyszerű feladat teljesítéséhez – a források ismeretében – azonnal nyilvánvalóvá vált előttem, hogy 15–20 perc alatt még vázlatos képet sem lehet adni erről a témáról. Ezért úgy döntöttem, hogy a témának egy kicsiny, de nagyon lényeges és aktuális részét emelem ki. Ez pedig az egyház és az iskola művelődéstörténeti szerepe, Bihar vármegyében. Lényegesnek és fontosnak tartom ezt a témát éppen honfoglalásunk 1100. évfordulóján, amikor emlékeznünk – és emlékeztetnünk kell – „arra az útra, amelyen hordozott minket az Úr”, ugyanakkor aktuálisnak is, mert – szellemi és művelődéstörténeti értékeinket is pusztító – hosszú évtizedek után, most kezdenek Biharban is – a határokon innen és túl – újjáéledni azok az intézmények, amelyek megtartói és táplálói voltak évszázadokon át keresztyén hitűnknek és magyarságunknak – az egyházak és az iskolák. Nagyon időszerű ma is Reményik bátorító és biztató szava – és szükséges is hogy hangoztassuk – akár a Felvidékre, akár Erdélyre, vagy a Partiumra tekintünk:

„...Ti megbecsültök minden rendet, Melyen a béke alapul.

De ne halljátok soha többé Isten Igéjét magyarul?!

S gyermeketek az iskolában ne hallja szülője szavát?!

Ne hagyjátok a templomot, a templomot s az iskolát!”

Bár néhány éve már idehaza törvény biztosítja az egyházi ingatlanok és iskolák visszaadását, mégis ismerjük a Dabas-Sári iskola történetét, mégis a reformátusoknak az utcára kellett menni, tüntetni az egyik iskolájuk visszaadásáért. Odaát pedig megtagadják a keresztyén szellemben való nevelés feltételét képező egyházi ingatlanok és iskolák visszaadását.